

„AZ EMBER TRAGÉDIÁJA” NÉHÁNY ARANY JÁNOS JAVÍTOTTA SORÁRÓL

Dr. PÁSZTOR EMIL

Közlésre érkezett: 1968. nov. 12.

Érdeemes Madách-kutatónk, a Balassagyarmaton élő Szabó József „Arany javításai Az ember tragédiáján” címmel értekezést közölt a *Palócföld* 1968. évi 1. számában (90—95. lap). Helyesen mutat rá Arany János szerepére a Tragédia fölfedezésében, értékelésében, valamint abban, hogy a drámai költeményen — Madách Imrével egyetértésben — elvégezte a szükséges nyelvi és verselési „simításokat”. Avval azonban már nem érthetünk egyet, hogy Szabó Arany javításainak egy részét helyt nem állónak minősíti. („Mai stílusesztétikánk ízlése jogán — írja — arra is rámutathatunk, hogy Arany javításait mi ma már nem minden esetben fogadhatjuk el helytállóknak.”)

„Felvillantásul” Szabó József tizenhárom példát idéz és elemez. Egy eset kivételével mindig csak egyetlen sort ragad ki a Tragédiából, s ezeket a szövegkörnyezetükből kiszakított sorokat veszi vizsgálóra. Az ilyen módszer nem alkalmas semminek a bizonyítására, amellet az olvasók így hiányos képet kapnak a vitatott tényekről.

Mivel a *Palócföld* nem szaktudományi, hanem „irodalmi, művészeti és művelődési folyóirat”, olvasóinak nagy többsége nem irodalomtudós, csak egyszerű érdeklődő. Számukra a kérdéses helyek kikeresését a Tragédiában és a fölvetett problémáknak való utánagondolást nagyon megnehezíti, hogy a szerző csak a mű egészére vonatkozó sorszámokat adja meg, de azt nem jelzi, hogy a Tragédiának hányadik színében található rá az idézett sorokra. Az összesen 4140 sor terjedelmű drámai költeményben — mint-hogy Az ember tragédiája legtöbb kiadásában vagy hiányzik, vagy nem egyforma a sorszámozás — bizony nem könnyű megkeresni például az 1825. vagy a 3409. sort. (Szabó sormegjelölései — egyébként helyesen — az 1923. évi, Tolnai Vilmos-féle kiadás sorszámozását követik. Minthogy ez a majdnem fél évszázaddal ezelőtt megjelent kritikai kiadás a mai olvasóközönség számára alig hozzáférhető, hasznos lett volna, ha a szerző közelebről is megjelöli: melyik színnek melyik részében található meg az olvasó a kiemelt sorokat.)

Megvallom, első olvasásra Szabó József érvelését az esetek egy részében magam is többé-kevésbé meggyőzőnek éreztem, de amikor később úgy olvastam újra a cikket, hogy minden idézetének a madáchi szövegössze-

függésben is utánanéztem, az a véleményem alakult ki, hogy Szabó hibáztatásainak egyikével sem érthetünk egyet. Ez a véleményem csak megerősödött, amikor a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában nemrég a Tragédia eredeti, Madách Imrétől származó kéziratában is alkalmam volt látni a kérdéses tizenhárom mondatot és bennük Arany János javításait.

Szabó Józsefet Madách iránti rendkívüli rokonszenve és tisztelete kissé elfogulttá teszi Arany ellenében és Madách „védelmében”. Ő megjegyzéseiben Madách kéziratát és Arany javításait állítja szembe egymással, pedig Madách eredeti kéziratával, illetőleg fogalmazásával itt igazában nem Arany áll szemben, hanem maga Madách, aki az Arany János által végigjavított kéziratot sokkal jobbnak tartotta az eredetinel, s éppen ezért Arany javításait Az ember tragédiája második kiadásában is megtartotta — az idézett példák mindegyikében. Főlöszleges tehát Madáchot egy száz évvel későbbi kutatónak magával Madáchcsal szemben védelmébe venni!

Az alábbiakban talán érdemes lesz egyenként megvizsgálnunk a cikk példáit.

1. A Tragédia 40. sora (első szín) Madách kézírásában: „Vigaszául [1] sok vak éjnek.” (Ebben s Az ember tragédiája további idézeteiben a kiemelés mindenütt tőlem! P. E.) Arany javításával így változott meg ez a sor: „Vigaszúl a földi nemnek.” Szabó József megjegyzése: „Madách szövege szemléletesebb, hiszen a hold — erről van szó — az éjszakák vigasza.” De mit mond a mondat egésze? Idézem az angyalok karát, először Madách fogalmazása szerint:

Milly szerényen pislog ottan
Csillaga a szerelemnek,
Óvja őt meg ápoló kéz
Vigaszául sok vak éjnek.

Aranynak ez nem tetszett. 1861. október 27-i levelében, illetőleg annak a Tragédia első hét színéhez írt megjegyzéseiben szövé is teszi: „»Csillaga a szerelemnek« — ez talán frivol itt, annyival inkább, mert még akkor nem volt az [ti. szerelem az ember földi megjelenése előtt], de különben is csak a föld fia nézheti csillagnak azon sphaerákat, angyal nincs oly optikai csalódásban” (2. képünk közepén, vö. Arany János összes művei, XIII, 284). Madách a válaszában — Alsósztrégován, 1861. november 2-án írt levelében — igazat ad Arany Jánosnak: „Először is mit az anachronismusra nézve mondasz, tökéletes igaz. Sőt Ádám az általad kijelölt helyeken kívül is többször beszél olyanokról az első jelenetekben, mikről szorosán véve fogalma nem lehetett. Ezt én Lessing Laokoonjának »Von den nothwendigen Fehlern« című cikke nyomán merészelttem, — mellyben Milton költeményére vonatkozólag illy szabadságot szükségesnek állít” (Madách Imre összes művei II, 865).

Madách ebben a levelében a javításokra nézve teljesen szabad kezét adott Aranynak, egyrészt azért, mert — ez Arany számára is meglepetés! — Az ember tragédiája Arany Jánosnak átadott kéziratáról neki magának

nem volt másolata, de főképp azért, mert a javításokat illetően a biztos ítéletű és ízlésű Arany Jánosban jobban megbízott, mint önmagában. Kettőjüknek egymáshoz való viszonyát az jellemzi legjobban, amit Madách e válszlevél első részében ír:

„Tisztelt kedves Barátom!

Valóban egészen el kényeztetesz szivességre és barátságra szivességet és barátságot halmozva. Velem közlött észrevételeidet, ha mind egytől egyig nem helyeselném, csak szegénységemnek adnám igen sajnálatos bizonyosságát. Valódi Columbus-tojások azok, mint minden helyes észrevétel lenni szokott, az ember csodálkozik, hogy nem jött rá magától. — Legfeljebb a' meglevőnek megtartásában mutatott túl-kíméletelességed iránt lehet némi észrevételem, 's bár fáradságodat szaporítja, csak arra kérhetlek: törülj bátrabban. — Hiszen egy átvont jegyzettedben is olly helyes javítást találtam, hogy egy veres keresztkével újra figyelmedbe vagyok bátor ajánlani. — Nehány helyen különösen jegyzeteid eleén a hibát ugyan kijelölted, de javaslatot nem tettél. Miután nálam a' kézirat mása nincs meg, bár az eszmékre tisztán emlékezem, a szöveget nem tudom annyira, hogy a változtatás alá eső helyeket új 's bele illőkkel pótolni képes legyek. 'S miután illy hely ugy is csak kevés van . . . kérlek pótolj azokat is, mint a' többieket pótolád. Azon sok között, mit már értem érdemtelennel úgy is tettél, ez is mehet a soha nem viszonzhatom rovására” (uo. 864).

Miután Arany ilyen felhatalmazást kapott az egész kézirat javítására, az angyalok karának fentebb idézett négy sorát a következőképpen változtatta meg:

*Mily szerény ott — egykor majdan
Csillaga a szerelemnek,
Óvja őt meg ápoló kéz
Vigaszúl a földi nemnek. —*

Az eredeti „Vigaszúl sok vak éjnek” sorban igen rosszul hangzik az egymás utáni egyformán rövid *sok* és *vak* szó, s az sem mondható költőinek, hogy Madách sorában egymás után három szó (*sok vak éjnek*) kemény, zöngétlen *k*-val végződik. E sornak Arany János-i megoldása azért is jobb, mert *földi nem* nélkül a *szerelem* csak üres szó volna. Még a rím is tökéletesebb így: *szerelemnek — földi nemnek*.

2. Madách 42. sorát [2] („Itt enyészők *romladéka*” — a kéziratban nem *omladéka*, hanem *romladéka* szóalakkal!) Arany így javította: „Itt enyészők *koporsója*”. Szabó megjegyzi: „Madách szövege eufonikusabb. Arany javításában a két »k« erőltetett s rossz hangzású.”

Nyelvtudományi szempontból nem helyes ez az érvelés: mindkét szöveg egyformán jól hangzik. Szabó József a szemmel látható *b e t ú t* összetéveszti a füllel hallható *h a n g g a l* ; a *k*-t mint hangot — ha a sort helyesen mondjuk — az *enyészők koporsója* szókapcsolatban nem két külön *k*-nak ejtjük, hanem *e g y e t l e n* hosszú *kk*-nak, éppúgy, mint például az *akkor* szóban.

Számtalan példa van arra a magyar költészetben, hogy *k* végű szót *k*-val kezdődő szó követ. Idézhetjük Vörösmarty Szózatát: „Itt törtek össze

rabigát Hunyadnak karjai”, vagy Petőfi Egy gondolat bánt engemet... című versének négy helyét is: „Egy gondolat bánt engemet: Ágyban, párnák közt halni meg!”, „Legyek kőszirt, mit a hegyről a völgybe Eget-földet rázó mennydörgés dönt le...”, „Elharsogják kelettől nyugatig”, „... És fátyolos zászlók kíséretével A hősokeket egy közös sírnak adják”. Ez mind kitűnő s igen jó hangzású mondat!

Arany megjegyzése Madách sorához: „»Itt *enyészők* omladéka«. — Ha a teremtés után *mindjárt* kezdődik a színmű, talán nincs helyén *enyésző* világokat látni még” (2. képünkön, vö. Arany János összes művei XIII, 284). Madách válasza említett levelében: „»Itt *enyészők* omladéka« azért irtam, mert Lucifer is csakhamar e’ hely után, taglalván a’ teremtés művét, csak az anyagok öszve gyurásáról, keveréséről beszél, nem semmiből teremtéséről. — Mert a’ mű folytán sokszor jó elő illy vonatkozás: »kezdet, vég«, bolond megkülönböztetés, egynek vég, másnak kezdet.” Hozzáteszi: „Mind ezzel csak előtted akartam magamat a logycatlanság vádja alól kitisztítani (mit költészetben is újabb költőink nagy többségének ellenében a’ leg nagyobb hibának tartok) a publicumnak nem magyarázhatok ’s így csak bátran ki vele” (Madách Imre összes művei II, 865). Aranyt valószínűleg meggyőzte ez az érvelés, mert meghagyta az *enyészők*-et, csak az *omladéka* (a Tragédia kéziratában: *romladéka*) szóalakat cserélte meg ezzel: *koporsója*. Hogy miért jobb így, az *mindjárt* kiderül, ha az angyalok karának ezt az e g é s z mondatát idézzük (mely 1. számú elemzett példánk folytatása):

Ott születendő világok,
Itt *enyészők* koporsója:
Intő szózat a hiúnak,
Csüggedőnek biztatója. — [3]

A *születendő világok*-nak hatásosabb ellentéte az „*enyészők*” *koporsója*, mint az „*enyészők*” *omladéka* vagy *romladéka*. Emellett a *romladéka* — *biztatója* rímnél határozottan jobb ez: *koporsója* — *biztatója*.

3. A 148. sor (ez is az első színben) Madách eredeti fogalmazása szerint: „Fukar kezekkel mérsz, de *hadd legyen*”. Szabó József azt állítja, hogy Arany változtatta meg így: „Fukar kezekkel mérsz, de *hisz nagy úr vagy*”. *Mindjárt* el is marasztalja ezt a véglegessé vált sort a korábbival szemben: „Madách szövege jobban kifejezi Lucifer hetyke magabiztosságát. Arany javítása Lucifer »csak azért is megmutatom« elszántságát gúnyal vegyes alázatoskodássá tompítja.” Csakhogy: a kézirat világosan mutatja, hogy ez a javítás nem Aranynak, hanem magának Madáchnak a kezétől ered, Arany csak a *hisz* szó z jegyét igazította — a nyomdára való tekintettel — könnyebben olvashatóvá. (Lásd 1. képünkön, a lap közepénél valamivel lejjebb!) A Tolnai-féle kritikai kiadás megfelelő lapalji jegyzetében is ott a figyelmeztetés, hogy ez M a d á c h j a v í t á s a ; másrészt pedig Arany műveinek kritikai kiadása sem tartalmazza ezt a javítást, mert nem Aranytól ered (vö. Arany János összes művei XIII, 293).

Vajon Madách miért érezte szükségét annak, hogy megváltoztassa ezt a sort? A dolog tisztázásához idéznünk kell a végleges szövegből az első

szín befejező részét. Az Úr, midőn Lucifer az osztályrészét követeli tőle, gúnyjal válaszolja:

Legyen, a mint kívánod.
Tekints a földre, Éden fáí közt
E két sudar fát a kellő közében
Megátkozom, aztán tiéd *legyen*.

Erre mondja Lucifer:

Fukar kezekkel mérsz, de *hisz nagy úr vagy* —
S egy talpalatnyi föld elég nekem.
Hol a tagadás lábát megveti,
Világodat meg fogja dönteni.

Lucifer indul, az angyalok kara pedig ezt zengi:

El isten színétől, megátkozott,
Hozsán' az Úrnak, ki törvényt hozott. —

Több oka is lehetett annak, hogy Madách nem volt megelégedve a *hadd legyen* formával. A *hadd* indulatszó a felszólító *hagyd* igealakból ered, tehát az eredeti sorban ilyesmit érezhetett: 'Fukar kezekkel mérsz, de *hagyd*, hogy *legyen*'. Ez egyrészt nem elég logikus, másrészt a „hetyke”. „magabiztos” és „elszánt” Lucifer nem bízhatja az Úr jóváhagyására, engedelmére, hogy mi történjék, hiszen épp ez vallana „alázatoskodásra”. Nyilván az sem tetszett a Tragédia költőjének, hogy az eredeti szövegben öt soron belül háromszor fordult elő a *legyen* igealak, mégpedig úgy, hogy a kérdéses sorbeli *legyen* az előző sorbelivel együtt bizonytalan értelművé tette a szöveget. (1. képünk — a lap közepén — jól mutatja, hogy a Madách által áthúzott eredeti két sor és a helyettük a lap jobb oldalán betoldott, ugyancsak Madáchtól származó mondat egyaránt a *legyen* szóval végződik.) Az Úr azt feleli az osztályrészét követelő Lucifernek, hogy az Édenkert két fáját megátkozza, s legyen az övé: „E két sudar fát a kellő közében Megátkozom, aztán tiéd *legyen*.” Erre Madách szerint nyilván nem egészen helyes válasz az, hogy: „Fukar kezekkel mérsz, de *hadd legyen*”. Egyik értelme ez lehet: 'de *hadd legyen* enyém a két fa', másik értelme: 'de *hadd legyen* úgy, amint javasolod'.

Mindenképpen jobb a sor és a mondat végleges madáchi megoldása: „Fukar kezekkel mérsz, de *hisz nagy úr vagy*”. Ha Lucifernek ezeket a gúnyos szavait nem önmagukban nézzük, hanem Lucifer előző mondatával („Együtt teremténk: osztályrészemet Követelem”) s a folytatással együtt („S egy talpalatnyi föld elég nekem. Hol a tagadás lábát megveti, Világodat meg fogja dönteni”), akkor aligha adhatunk igazat annak a véleménynek, hogy a *hisz nagy úr vagy* javítás Lucifer elszántságát „alázatoskodásá tompítja”. Szerintem nagyon logikus, hogy akitől Lucifer az osztályrészét követelheti, arról — az Úrról — elismerje, hogy *nagy úr*.

4. Szabó az előbbieken idézett „Hozsán' az Úrnak, ki törvényt hozott” mondatot (153. sor) is jobbnak látná Madách eredeti szavával: „Hozsán' az Úrnak, ki törvényt *szabott*.” Sajnos, pontatlanul idézi Madáchot, az eredeti sor ugyanis Madách kéziratában (1. képünkön a *Második szín* címet meg-

előző sor!) több szóban is eltér attól, amit a Palócföldben madáchi sorként olvasunk. Madách így írta: „*Hozsána Ur! ki szent törvényt szabott.*” (És felkiáltójel volt a sor belsejében, nem vessző!) Szabó csak az utolsó szó megváltoztatásához fűz megjegyzést: „Madách szövege erőteljesebb. Az Úr a maga törvényét nem parlamentárisan *hozza*, hanem szuverénül *szabja.*”

Szabó József félreérti Aranyt: ő nem parlamentáris törvényhozásra gondolt, hanem arra, hogy az Úr a világba hozott törvényt. (Vö. Gábor főangyal: „Ki a végetlen űrt kimérte, Anyagot alkotván beléje, Mely a nagyságot s messzeséget Egyetlen szódra hozta létre: *Hozsána* néked, *Eszme!*” 61—65. sor. Stb.) Nem olyan törvényről van itt szó, amilyeneket majd a történelmi korban szabtak és szabnak az emberek, hanem az oszthatatlan és szabhatatlan „isteni”, természeti törvényről. Nem *szent* törvény ez (Arany a *szent* jelzőt ki is húzta), de ez a törvény, melyből minden további „törvény” született! — Itt jegyzem meg, hogy Arany János javításával jobb lett a rimelés is: *megátkozott — törvényt hozott.* Ez szebb rím, mint az eredeti volt: *megátkozott — törvényt szabott.*

Aranynak főképp az nem tetszett Madách eredeti sorában, hogy nyelvtani (egyeztetési) hiba volt benne. Az első színhez írt és Madáchnak elküldött megjegyzéseiben ki is tért erre: „»Hozsánna, úr! (2-ik személy) ki szent törvényt *szabott*« (3-ik sz.) Jó volna egyeztetni, kissé visszás” (2. képünkön a 2-ik szín előtti utolsó sor, vö. Arany János összes művei XIII, 285). Arany valószínűleg a *Hozsána* ('dicsőség') *Ur!* megszólítást is furcsálta, azért alakította át ezt a *hosszána* szó megrövidítésével s egy névelő betoldásával részeshatározóvá (*hosszán' az Úrnak*).

5. Szabó helyteleníti, hogy Madách 291. sorát (második szín) Arany nem hagyta meg eredeti formájában: „Igen, erők közt a *legerősebb*”, hanem átírta: „Igen, erők közt a *leg hatalmasb*”. Szabó József véleménye: „Az eredeti szebb is, jobb is.” Madách más véleményen volt! A kéziratbeli javítás ugyanis nem Arany, hanem Madách kezétől származik: ezt a betűk formálása — mely kettejüknél sokban különbözött — világosan mutatja. A Tolnai-féle kritikai kiadás is tévesen minősíti ezt Arany javításának. (Lélektani alapja van az ilyen hibázásnak: a kéziratban, melyen Arany igen sokat változtatott, a késői kutató hajlamos minden t, Madách néhány saját javítását is Arany János javításaként olvasni!) Tolnai nyomán nemcsak Szabó, hanem legutóbb Gergely Pál is elkövette ezt a hibát, aki Arany hivatali iratainak kritikai kiadásában e javítást szintén Aranynak tulajdonította. (L. Arany János összes művei XIII, 294.)

Igen, maga Madách javította ki ezt a sort így: „... erők közt a' *leg hatalmasb*”. (Arany János csak a sorvégi *leg hatalmasb'* hiányjelét húzta át kék ceruzával!) Miről van itt szó? Ádámnak arra a kérdésére, hogy Lucifer a szellem-ország részesei közé tartozik-e („S azoknak volnál hát te egyike?”), válaszolja ez:

1. ábra →

Az ember tragédiája, 5. lap: az első szín vége és a második szín eleje. Madách Imre kézírata. A lap 1. sorában és lent a Hozsána... kezdetű sortól a lap végéig Arany János javításait látjuk; a lap közepén egymást követő sorokat maga Madách javította.

Igen, *erősek* közt a *leg hatalmasb*,
Ki ottan álltam az Úr trónja mellett,
S legszebb dicséből osztályom kijárt.

A javított sor szerintem szebb az eredetnél, mert kiküszöböli az *erős* szó ismétlését, és jobban megoszlanak benne a magas és a mély magánhangzók. Emellett jobb is, mert kifejezi, hogy Lucifernek nemcsak *ereje* van, hanem *hatalma* is. Az *erő* — bármilyen nagy is — *hatalom* nélkül nem jellemezhetné igazán Lucifert. Az *erősek közt a legerősebb* kifejezésnél sokkal találóbb, hogy Madách ezt mondatja vele saját magáról: *erősek közt a leghatalmasb*.

6. A 378. sor (harmadik szín) eredetijében ez áll: „De hogyha a' hálának *pántja* . . .” (Megjegyzendő, hogy a *pántja* helyén eredetileg más szó volt: abból javította ezt Madách, keresve a megfelelő szót!) Arany áthúzta a *pántja* szóalakot, és beírta helyette: *csatja*. Ezt a javítást is kifogásolja Szabó József.

Arany, amikor előzőleg részletes megjegyzéseket küldött Madáchnak a Tragédia első hét színéről, e sorról a következőt írta: „De hogyha a hálának *pántja*« — csúnya ez a nem is tiszta magyar *pánt* . . . *Kapcsa? csatja? örve?* stb.” (Arany János összes művei XIII, 286). Szabó most vitába száll Arannyal: „A »pánt«, még ha nem volna is magyar eredetű, szebb hangzású, mint a »csat«. Egyébként a »csat« sem magyar eredetű.” Mit mond e kérdésről Bárcki Géza könyve, a Magyar szófejtő szótár? A *pánt* e szerint „a német *band* osztrák *pant* alakváltozatának átvétele”. Nem csodálom, hogy Arany János — alig egy évtizeddel a magyar szabadságharc osztrák eltiprása után — e szó helyett jobbnak látta Madách remekművében egy magyarabb szót. *Csat* szavunk Bárcki szerint valamely török nyelvből ered, valószínűleg még a honfoglalás előtt vettük át; vagyis ezeréves vagy még régibb szava nyelvünknek. Újabb vélemények szerint: „Török eredetű, az átvétel kora azonban bizonytalan” (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára). Arany tehát ezt a *csat* szót írta be a *pánt* helyett.

Idézem a végleges szöveget (Ádám szavai ezek Luciferhez, midőn az elhagyott Istenről és saját emberi sorsáról elmélkedik):

De hogyha a hálának *csatja* mind
Le is hullt rólam, bár szabad levék
Alkotni sorsom és újból lerontni,
Tapogatózva a mit tervezék, —
Ahhoz segélyed sem kellett talán,
Mégbirta volna azt saját erőm.
S te nem mentél meg a súlyos bilincstől,
Mellyel testem por földéhez *csatol*.

2. ábra →
Arany János kézirata: megjegyzések Az ember tragédiája kéziratahoz. A hat lapból álló jegyzetek 1. lapja ez: megjegyzések az első színhez és a második szín elejéhez. Fent a 151. szám és lent a helyegzőnyomat arra utal, hogy ezeket a jegyzeteket a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában hozzácsatolták a Tragédia 150 lap terjedelmű kéziratahoz (151—156. lapszámmal).

Arany János szavazás (csatja) azért is helyes, mert valamennyi lehetőség közül (*pántja?*, *kapcsa?*, *csatja?*, *örve?* stb.) ez vág egybe legjobban idézetünk utolsó sorának végzavával: *csatol*.

7. A 852. sor (az ötödik színben) Madách kézírata szerint: „Tán senki sem *forral* már terveket”; Arany javításával: „Tán senki sem *kohol* már terveket”. Szabó helytelenítő megjegyzése: „A vádat szokták koholni, a tervet inkább forralni.”

A magyar nyelv értelmező szótárának más a véleménye. E szerint a *kohol* ige fő jelentése: 'Kigondol, (ki)tervel valamit; kieszel, kiagyal.' Szemléltető például épp Az ember tragédiájának kérdéses mondatát idézi a szótár: *Tán senki sem kohol már terveket*.

Igaz, hogy *forralni* is lehet *tervet*, de *terveket* (többes számban) kevésbé. Az átvitt értelemben használt *forral* igének mindig valami rosszálló hangulati velejárója van, s a hozzá kapcsolódó tárgy egyes számú szokott lenni. Három irodalmi példa az Értelmező Szótárból: *Kocsmárosné, magu nem jót forral . . .* (Petőfi); *Visegrádon a király . . . Nem komoly tanácsot ül, nem hadi cselet forral* (Arany: Pázmán lovag); *Pál azonban bosszút forral* (Arany: A fülemile). Ha a Tragédia kérdéses sorát a szövegösszefüggésben vesszük vizsgálóra, kiderül, hogy itt a *kohol* ige nemcsak hogy nem hibáztatható, hanem megfelelőbb is, mint a *forral* volna. Az athéni köztéren, míg a Miltiadész vezette hadsereg „messze hon határain” csatázik, ilyen beszélgetés folyik a nép között:

Első a népből:

Nem hall az ember semmi izgató
Hirt, mint ha sergünk ellent sem találna.

Második a népből:

És itthon is oly álmos minden ember,
Tán senki sem *kohol* már terveket,
Mint hajdanán, miknek kivitelére
A felséges nép torka kellene.

Itt — mint látjuk — nem olyan tervről van szó, amelyet valaki el len *forralnak*, hanem olyan tervekről, melyeket *koholnak* az állam, a nép érdekében: úgy is mondhatnánk, hogy politikai tervekről. (Vigyázat: a „Tán senki sem *kohol* már terveket” mondat nem az athéni köztéren beszélgetőkre és vitatkozókra vonatkozik, hanem azokra, akiket említenek, illetve hiányolnak!)

8. A következő példaként Szabó Az ember tragédiája 1825. sorát emeli ki (pontosabban: az 1826—27. sor ez, a hetedik színben), melyet Madách így írt:

Ki annyi *sáncot* vívtam a' pogánytól,
Nem bírom-e áthágni ezt a' sáncot?

A javítás utáni végleges nyelvi forma:

Ki annyi *sarcot* vívtam a pogánytól,
Nem bírom-é áthágni ezt a sáncot? — [4]

Szabó József véleménye: „Arany javítása megtöri a kép (sánc) egységét, és gyengíti az ellentét erejét (a *pogánytól* vívtam sáncot, *ezt* a sáncot — zárdaajtó — ne tudnám-e áttörni?!)” Szabó tehát a kép egységének megbontását rója fel itt Aranyra. De vajon a költői kép egysége bizonyos s z a v a k (itt a *sánc*) ismételt használatától függ? Az idézett két sort Ádám mondja (mint Tankréd, az Ázsiából visszatért kereszties hadak vezére) Évának, illetőleg Izóranak — vagy csak önmagának? — a konstantinápolyi apácazárda falánál, Éva-Izóra ablaka előtt. Elválaszthatja-e őket egymástól a zárda fal, gátolhatja-e szerelmüket?

„Ki annyi *sáncot* vívtam a pogánytól . . .” Aranyra valószínűleg nem tetszett ez a *sáncot vívni valakitől* kifejezés. A *sánc* ugyanis — az Értelmező Szótár szerint is — ’földből, kövekből készített töltés, gát, amely az ellenség támadása ellen védelmet nyújt’. Tankréd lovag feladata a kereszties hadjáratban nem *sáncok*, azaz védelmi eszközök elfoglalása volt, hanem — sokkal inkább — a pogány ellenség *megsarcólása*. Szerintem Arany értelmi kiigazításával sem a kép egysége nem tört meg, sem az ellentét nem vesztett erejéből, a mondat pedig kétségkívül szinesebb és hatásosabb így:

Ki annyi *sarcot* vívtam a pogánytól,
Nem bírom-é áthágni ezt a *sáncot*? —

9. Madách 2137. sorát (a nyolcadik szín vége felé) a Palócföld több hibával közli (pl. „lehúzza”). A költő a kéziratban így írta ezt a sort: „S lezúzza tán azt is, ki kimondta.” Hogy világos legyen, miről is van szó, idézem Ádám (Kepler) egész mondatát — a végleges szövegből, melyben Arany János javításai is benne vannak:

Oh, jó-e kor, mely e rideg közönyt
Leolvasztandja, s mely új tetterővel
Szemébe néz az elavult lomoknak,
Bíróul lép fel, büntet és emel,
Nem retten vissza a nagy eszközöktől,
Nem fél a rejtett szót kimondani,
Mely majd hatalmas görgeteg gyanánt
Haladni fog a végzetes uton,
S lezúzza tán azt is, ki *öt* kimondta.

Az utolsóul idézett sorban az *öt* Arany betoldása. Nem tetszett neki, hogy itt közvetlenül egymás után két *ki* szócska szerepel („*ki kimondta*” — ez valóban rossz hangzású!), azért T betoldó jellel odairta: *azt* („*ki azt kimondta*”). Amikor észrevette, hogy a sorban már van egy *azt* („S lezúzza tán *azt* is . . .”), saját *azt* szavát áthúzta, és jobboldalt a lap szélén — ugyancsak T jellel — az *öt* szóalakkal pótolta. Ezt alá is húzta két vonallal. Szabó — helytelenül — az első betoldást (*azt*) Madáchnak tulajdonítja, és megjegyzi: „Madách két »*azt*«-ja egy sorban nem jó hangzású, mégis vitatható, helyes-e, hogy Arany a »rejtett szót« perszónifikálja: »*öt*«.”

Versben az ilyen perszónifikáció, megszemélyesítés nem helyteleníthető, sőt ebben az esetben a *ki* vagy az *azt* ismétlődésének kikerülése

mindenképpen igazolja Arany megoldását. Az *ő* névmás néha prózai szövegben is előfordul nem személyre (emberre) alkalmazva, olyankor, amikor a rámutatás mellett megszemélyesítésre is szükség van, mert másként nem lenne elég világos a mondatunk. Például idézhetem Horváth János Rendszeres magyar verstanának egyik mondatát: „Van szabadvers rímtelen, s rimes is, de emebben a rím csak arra való, hogy fokozza a versszerűtlen képlet versillúzióját, hitesse el a füllel is, amit a szemmel a sorokra tördeltség által akart elhíttetni, hogy ti. *ő* is »vers«, csak egy külön, modern fajtája a versnek” (153. lap).

Arany János is kifejti Visszatekintés című munkájában: „Nem igaz, hogy az *ő* csupán személyre, az csupán dologra vonatkozik. Állításom első része vakmerőnek tetszik, miután ezer példát idézhetni, hol az *ő*, dologra víve, valóságos képtelenség. — És mégis úgy van. Maga az *ő*, tiszta önálló formájában s raggá nem módosulva is, akárhányszor vitetik oly tárgyra, mely nem személy. Hallgatok azon esetekről, mikor a beszélő nép a dolgot mintegy személyesíti, pl.: »dejszen, csak rossz ló *ő*, azt mondom én«; vagy mint magam is odafenn írák: »az *az* már itt is mutogatja foga fehérét, hogy *ő* nem a személyes névmás neutruma«. Más példát hozok fel. Minden talusi gazdasszonytól hallhatjuk: »A libák kimentek az utcára, eredj, hajtsd be *őket*«. — Vagy az *őket* elhagyásával mondhatja még: »eredj, hajtsd be!« De sohasem mondja így: »A libák kimentek, hajtsd be *azokat*«. Ellenben mondaná: »*azokat* ne bántsd, csak a többit hajtsd be«” (Arany János válogatott művei IV, 97—98).

Arany ennek a munkájának egy másik helyén is ír az *ő*-nek dologra való alkalmazásáról: „Nagyjában áll, hogy az *ő* dologra nem igen használatik, s az illető helyen felhozott példákból az is kitetszik, hogy dologra, tiszta névmás és nem személy- vagy birtokrag képében, csak oly esetben használunk *ő*-t, mikor bizvást el is maradhat. Ez észrevételt itt még egy másodikkal pótlom meg: jelesül, hogy az *ő* (tiszta) névmás használatára nézve, midőn dologra vitetik, különbség van az egyes szám és többes szám, kivált pedig ezek tárgyesetei közt: *őtet*, *őket*. Egyesben ritkán, talán sohasem vitetik dologra, kivéve, ha a dolgot személyesítjük. »Hova lett a lo-vad?« »Eladtam.« Az *őt*, *őtet* igen rosszul hangzanék. »Hova lettek a lo-void?« »Eladtam *őket*« már közönséges. Eszerint még mindig áll, hogy ahol az *ő* kitételének valódi szüksége forog fenn, például kétes szóvonzatban, ott az *ő* bizvást viheti személykülönböztető szerepét” (uo. 100).

Azt hiszem, Arany fejtegetése mindenkit meggyőzhet arról, hogy a Tragédia 2137. sorának három változata közül („S lezúzza tán azt is, *ki* kimondta”; „S lezúzza tán *azt* is, *ki azt* kimondta”; „S lezúzza tán *azt* is, *ki őt* kimondta”) a mindnyájunk által ismert, harmadik változat a legjobb és a legszebb: a egyszerű tartalomhoz itt ez a nyelvi forma a legméltóbb.

10. Szabó József a tizenegyedik (londoni) színnek két sorában szintén elmarasztalja Arany javításait. Az első a 2746. sor. Madách eredeti mondatát Szabó így idézi: „Vagy gyermekem s nőm *koldulásra* termett?” Megjegyzendő, hogy az eredeti mondatban — mint a kézirat mutatja — az utolsó szó nem *termett*, hanem *terme* (vö. a 3318. sorban — a tizenkettedik színben —: „Virágot *terme* még a szellem is”), vagyis Madách fogalmazásában nem a *-tt* a múlt idő jele, hanem a szó végi *-e*, s a mondat végén

nem kérdőjel van, hanem pont. (A régies *terme* elbeszélő múlt igealak helyett az e mondatban megfelelőbb *termett* — Arany javítása.) Idézem a korcsmáros szavainak három sorát Arany János javításaival:

El hát padomról, semmiháziak.
Azt vélitek tán, a pénzt csak lopom,
Vagy gyermekem s nóm *koldusbotra* termett.

Szabó nem ért egyet azzal a változtatással, hogy Arany a *koldulásra* helyett ezt írta be: *koldusbotra*. Szabó József megjegyzése: „A koldusbot szociális állapot kifejezése, a koldulás pedig cselekmény, s itt erről van szó.” Nincs igaza, mert nyelvünkben a *koldusbot* szó, ha ige kapcsolódik hozzá, avval együtt *cselekvéstis* kifejezhet: *koldusbotra juttat*. Petőfi ige nélkül használta a *koldusbot*-ot ’nincstelenség’ értelemben: „Vesd meg, kik egy jobb falatért Eladják magokat. »*Koldusbot* és függetlenség!« Ez légyen jelszavad” (Ha férfi vagy, légy férfi . . .). Nem helytelen Madách *koldulásra terme(tt)* kifejezése, de kétségtelen, hogy az Arany János-i, *koldusbotra termett* forma színesebb, népiesebb, és jobban beleillik a korcsmáros idézett mondatába.

A magyar nyelv értelmező szótára is nyilvántartja a *valamire terem valaki, valami* nyelvi formát, s a *terem* igének ezt a használatát így értelmezi: ’egész lénye vagy lényege valamilyen feladatra, valamely tevékenységre, ill. valamely helyre rendel, valamire alkalmassá tesz valakit, valamit; valamire születik valaki, valami’. A szótár ilyen példákat idéz: *Nem arra termett, hogy . . . Lóra termett ez a legény*. [Tehát *lóra*, nem pedig *lovaglásra!* Mint ahogy Arany szerint jobb a *koldusbotra termett* a madáchi formánál: *koldulásra termett*.] Az Értelmező Szótár két irodalmi példát is idéz: *A virgonc termett És friss elme benne vigaságra termett* (Csokonai); *Nem termett arra, hogy hatszáz holdas parkok útjait méregesse végig* (Jókai.)

11. A tizenegyedik szín másik helye, melyről Szabó József vitázik, a 2914. sor. Madách itt azt írta: „*A munkásoknak bérét kell lehúzni*”. Ennek a sornak is Arany János adta meg a végleges formáját: „*A munka bérét kell csökkenteni*.” (A második gyáros mondja ezt, válaszul az első gyárosnak, aki így panaszkodott: „Hiába, a versenyt nem állhatom, Mindenki az olcsóbb után eseng, Árúm jószágát kell megvesztegetnem.”) Szabó erről a sorról így vélekedik: „Madách szövege dinamikusabb, s jobban érzékelteti, hogy amiről itt szó van, az a munkások elevenjébe vág: lehúzás = munkásnyúzás.”

Első megjegyzésem az, hogy a *bér* lehúzását nem szabad összetéveszteni a *bőr* lehúzásával. Tiborc panasza jut eszünkbe: „. . . Nyúzásra bőr kívántatik, holott Azt a merániak magok *lehúzták* Már csontjainkról” (Katonna: Bánk bán; harmadik felvonás, harmadik jelenet). A magyar nyelv a *lehúz* igét nem használja ’kisebbít, csökkent’ értelemben. Van ugyan nyelvünkben ennek a szónak ilyen jelentése: ’(valakinek járó összegből, járandóságból) gyakran méltánytalanul, jogtalanul visszatart valamennyit; lefog, levon.’ De néhány példából mindjárt kitűnik, hogy itt másról van szó, mint Madách mondatában. Az Értelmező Szótár a következő példákat idé-

zi: *Eltört egy edényt, ezért tíz forintot lehúztak a béréből. Mindig lehúztak a béréből. Két pengő forintot húzott le a felváltásért* (Mikszáth). A londoni színben a második gyáros nem valamilyen jogcímen való bérvisszatartást, bérlevonást ajánl társának, azaz nem alkalmi bércsökkenést, hanem állandó jellegű bércsökkenést. Arany fogalmazása éppen ezért világosabb és pontosabb.

Arany javítása mellett szól az is, hogy *a munkásoknak béréét* kissé hosszadalmas kifejezés, amellet versben rosszul hangzik, ha három egymás utáni szótagban kemény, zöngétlen *k* van („munkásoknak”). Jobb is, szebb is ez a sor így: „*A munka béréét* kell csökkenteni.”

12. Madách 3409. sorát Szabó így idézi: „Fűtőszerű a víz kínálkozik.” A kéziratban másképp van ez a sor — a következőképpen: „Fűtőszerű kínálkozik a víz”. A tizenkettedik (phalanster) színben a tudós többek között ezt mondja Ádámnak — az Arany javította szöveg szerint:

Négyezred év után a nap kihül,
Növényeket nem szül többé a föld;
Ez a négyezred év hát a mienk,
Hogy a napot pótolni megtanuljunk.
Elég idő tudásunknak, hiszem.
Fűtőszerű a víz ajánlkozik,
Ez oxidált legtúztartóbb anyag.

Szabó József megjegyzi a kiemelt sorral kapcsolatban: „Az eredeti jobb, mert az *anyag* kínálkozik, a *személy* ajánlkozik.” Ez — tehetjük hozzá — kissé önkényes értelmezése a *kínálkozik* és az *ajánlkozik* ige használatában mutatkozó különbségnek. A magyar nyelv értelmező szótára szerint az *ajánlkozik* szó nemcsak személyre, hanem — bár ritkán, régies jelentésben — dologra is vonatkozhat; ilyenkor azt jelenti: ’alkalmasnak, használhatónak mutatkozik; kínálkozik’. S a szótár épp a Tragédiából idézi ezt a példát: „Négyezred év után a nap kihül... Fűtőszerű a víz *ajánlkozik*.” *Kínálkozn*i sem csak az *anyag* kínálkozhat, hanem személy is. A *kínálkozik* szónak ezt a jelentésárnyalatát az Értelmező Szótár is számon tartja: „*Valaminek kínálkozik*: felajánlja szolgálatait, valamely területen felkínálkozik.” Igaz, legtöbbször valamilyen *dologra* vonatkoztatjuk ezt az igét, de ritkán *személyről* is mondhatjuk.

Arany Jánosnak kitűnő nyelvérzéke volt. Ebben a mondatban jobbnak érezte az *ajánlkozik* szót, mert nyilván arra gondolt — a falanszterbeli tudós gondolatvilágába képzelve magát —, hogy e korlátolt tudós vélekedése szerint a víz majd szinte *ajánlja, tanácsolja*, hogy fűtsenek vele. A *kínálkozik* szóban viszont Arany nagyon is benne érzi a *kínálás* fogalmát: talán ezért nem javasolja ebben a mondatban. Az ember tragédiájának egy más helyén nem kifogásolja a *kínálkozik* használatát, mert ott ilyen kapcsolatban fordul elő: „Vehetne ön vásárfiát nekem, E szépítő szer mint *kínálkozik*” (3014—15. sor). Éva mondja ezt Ádámnak a londoni vásárban, az előző színben.

13. Szabó utolsó példája a tizenötödik színből való. A 4078. sort így írta Madách: „*Hadd kórlátozzon az arasztnyi lét.*” Közismert formáját Arany

János adta meg: „*Fog* korlátozni az arasznyi lét.” Szabó József megjegyzése hozzá csak ennyi: „A »fog« jövő idejű segédszót kerülni, sőt irtani kell.”

Valóban tanítottak ilyen „nyelvhelyességi” szabályt a régi iskolákban (szerencsére nem mindenütt fogalmazták ennyire szigorúan), de ma a nyelvvelésünk különbséget tesz a *fog* „segédige” helyes és helytelen használata között. A Magyar nyelvhelyesség című könyvben Kovalovszky Miklós alapos és kitűnő tanulmánya („Az igehasználattal kérdésköre” címmel) többek között ezzel a kérdéssel is foglalkozik.

Kovalovszky azzal kezdi a jövő idő tárgyalását, hogy „a Petőfiék korára még oly jellemző *-and*, *-end* jelű jövő” helyébe „a XVIII. század óta terjedő és egy időben helytelenül németesnek tartott összetett, segédigével alkotott jövő lépett (*lát*ni, *kér*ni *fog*)”. Aztán így folytatja: „A jövő időnek általános és természetes kifejezője azonban mindig a jelen idejű igealak volt nyelvünkben. Jövő értékét a beszédhelyzet vagy megfelelő határozó (*majd*, *holnap*, *munka után* stb.) vagy a mozzanatosság, illetőleg befejezettséget kifejező igekötő adja meg, például: »Mihelyt készen leszek, *olvasok*«, »A hó végén előadást *rendezünk*«, »Megyek, *megfürdök*«. Ilyen esetekben, főként a mozzanatos, befejezett értelmű igekötős igék mellett tehát fölösleges általában [A kiemelés tőlem! P. E.] a *fog* segédige. Különösen az efféle nehézkes vagy rosszszul hangzó mondatstruktúrákat kerülnünk: »Ki fog majd kelleni tisztítani a ruhát«, »Fog kelleni ez még valakinek?«, »Nem fogok foglalkozni vele«” (188—189. lap).

Vajon ezek alapján elmarasztalhatjuk a *fog korlátozni* összetett igealakot? Szó sincs róla! Kovalovszky is figyelmezteti a könyv olvasóit: „Használjuk azonban az összetett jövőt is, főként akkor, ha feltétlen, nyomatékos kijelentés, vagy pedig valószínűséget akarunk vele éreztetni [ismét az én kiemelésem. P. E.], például: »Ne aggódj, *el fog menni*«” (189. lap). A Tragédia idézett sorára ez az utóbbi „szabály” érvényes.

A *fog korlátozni* igealak helyessége még inkább kitűnik, ha nemcsak a kiemelt egyetlen sort, hanem a gondolat egészét idézzük:

... jövőd ködön csillogva át,
Ha percnyi léted súlyától *legörnyedsz*,
Emel majd a végetlen érzete
S ha ennek *elragadna* büszkesége,
Fog korlátozni az arasznyi lét.
És biztosítva áll nagyság, erény. —

Ennek a résznek minden igealakja jövő időt fejez ki. Figyeljük meg: az igekötős *legörnyedsz* és *elragadna* jelen idejű formával utal a jövőre! Ezekben a mozzanatosság és a befejezettség értelemárnyalatát fedezzük föl: ilyenkor valóban helytelen volna összetett igealakot használni (*le fogsz görnyedni*, *el fogna ragadni*). Az idézet többi igealakja nem fejez ki mozzanatosságot és befejezettséget. Csodálatos összefonódása költészetnek és nyelvészetnek, hogy itt a jövőre vonatkozást a három esetben három különböző nyelvi forma juttatja kifejezésre:

a) „*Emel majd* a végetlen érzete.” A jelen idejű *emel* igealak mellett a *majd* határozószó utal a jövőbeliségre. (Ézt a sort Arany gazdagította az *emel majd* nyelvi formával; a kéziratban eredetileg ez állt: „*Emeljen . . .*”)

b) „*Fog korlátozni* az arasznyi lét.” Itt összetett igealakkal állunk szemben.

c) „És biztosítva áll nagyság, erény.” Az *emel majd* és a *fog korlátozni* után ez a jelen alakú, egyszótagos igealak önmaga mutat a jövőre.

A *fog korlátozni* — a *fog* segédigével és a *korlátoz* ige főnévi igenévi alakjával — „feltétlen, nyomatékos” kijelentést közvetít, „valószínűséget” érzékeltet. Ilyen esetben — különösen amikor nincs igekötő! — nemcsak hogy megengedhető az összetett jövő használata, hanem helyesebb is, mint ha pusztá jelen igealakkal élne a költő.

Ha az embert — mint az Úr mondja Ádámnak — elragadná a „végetlen” érzetének büszkesége, akkor Madách fogalmazása szerint: „*Hadd korlátozzon* az arasznyi lét.” Arany a *hadd* indulatszóban még benne érezte ennek eredeti jelentését: *hagyd*. Vagyis pontatlannak látta azt a fogalmazást, melynek értelme tulajdonképpen ez: *'hagyd* [figyelmezteti az Úr Ádámot], hogy korlátozzon az arasznyi lét’. Nyilvánvaló, hogy Madách nem ilyen értelmet akart adni mondatának, és valószínűleg örömmel fogadta, hogy Arany János ezen a helyen is olyan nyelvi formát tudott ajánlani, mely a madáchi gondolatot az eredetinel hívebben fejezi ki. Nem Ádám akaratától függ (*hagyja-e* vagy nem?), hogy korlátozza-e őt „az arasznyi lét”! Az Úr itt egy természeti törvény könyörtelen érvényesülésére utal, amikor azt mondja, hogy az arasznyi lét — akár tetszik, akár nem — az embert *korlátozni fogja*. Bizonyára azért hagyta meg Madách a *fog korlátozni* nyelvi formát Az ember tragédiája 1863. évi, második kiadásában is, mert az eredetinel jobbnak, igazabbnak, kifejezőbbnek érezte.

„És biztosítva áll nagyság, erény.” Itt már nem egy természeti törvény érvényesüléséről van szó, hanem csupa emberi vonatkozásokról. Az előző hosszabb, összetett mondatok után az Úr ezzel az egész emberi jövődőt átfogó határozott, rövid, egyszerű mondattal fejezi be szózatát, mellyel Ádámot akarta megnyugtatni.

A *fog* segédigével alkotott összetett jövő idejű igealakokat — hasonló használatban — minden nagy költőknél megtaláljuk. Például Kölcseynél, a Zrínyi második énekében: „Áldást adék, sok magzatot honodnak, Mellén kiket táplál vala; S másokra vársz, hogy érte *vívni fognak*? Önnépe nem lesz védfala?” Vörösmarty Szózatát is idézhetjük: „Még jőni kell, még *jőni fog* Egy jobb kor . . .” Petőfi így ír A magyarok istene című versében: „*Élni fogsz*, hazám, mert élned kell . . .” Vagy ki ne ismerné Ady híres mondatát a Magyar jakobinus dalából: „Mikor *fogunk* már *összefogni*?”

Az ismert irodalmi példák többségében azért is helyes a *fog*-os jövő használata, mert még érezzük bennük a *fog* igének régi 'valamibe fog, valamihez kezd' jelentését, mely az ilyen összetett jövő idejű igealakok történeti kialakulását is megvilágítja. „S másokra vársz, hogy érte *vívni fognak*?” — ez a mondat hasonló gondolatot fejez ki, mint ha így fogalmaznánk: „S másokra vársz, hogy érte *vívni kezdenek*?” A jelenben kezdődő vívás tulajdonképp már a *jövőben* megy végbe: így tapadt ehhez, az ilyen nyelvi formához idők folyamán a jövőidejűség képzelete. Hason-

lóképp Adynál: „Mikor fogunk már összefogni?” Itt a *fog* ismétlődésének szójátéka mögött ilyenféle gondolat áll: „Mikor kezdünk már összefogni?” (Persze, a *fogunk* többet mond, mint a *kezdünk!*) Ady korának jelenében még nincs meg a nemzeti és az egymásra utalt nemzetek közötti összefogás: ezt a költő hite szerint a jövő hozza meg.

Az ember tragédiája idézett mondatában is ott lappang a *fog* segédigének eredeti 'kezd' jelentése: „S ha ennek [ti. a végtelenség érzetének] elragadna büszkesége, *Fog korlátozni* az arasznyi lét.” Ebben az a gondolat is benne van, hogy attól a pillanattól kezdve, amikor az embert a végtelenség érzetének büszkesége elragadná, attól kezdve éreznie kell majd, hogy „az arasznyi lét” bizonyos korlátok közé szorítja az emberiség cselekedeteit. Fogadjuk el hát mi is jónak, amit Arany János nyelv-művészete és Madách Imre helyeslő hozzájárulása a legjobb nyelvi formaként szentesített a Tragédiának ebben a halhatatlan mondatában! [5]

Egyébként maga Madách is gyakran élt a *fog*-os jövő idővel. Csupán a tizenötödik színből a következő példákat idézhetem (mindegyiket Madách Imre saját fogalmazásában): „Ma egy tárgyért, holnap másért megint A máglyának meglesznek martaléki, S meglesznek a kik *gúnyolódni fognak*” (3989—91. sor.); „Tudom, *fel fog mosolygni* arcod” (4022. sor); „De, oh Uram! ki *fog feltartani*, Hogy megmaradjak a helyes uton?” (4091—92. sor); „... Költészetté *fog* és dallá *szűrődni*” (4104. sor); „Gyanítom én is, és *fogom követni*” (4138. sor).

— — — —

Szabó József az elemzett példák felsorolása után megjegyezte cikkében: „Mindez természetesen semmit sem kisebbíti Arany iránti hálánkat.” Azt hiszem, nemcsak hogy nem kisebbíti, hanem növeli! Mintegy önmaga igazolásául Szabó így folytatja: „Egyébként már régebben is voltak Madách-kutatók, akik az Arany javításait mérlegre tették. Gulyás Pál pl. a Válasz című folyóirat 1934. májusi számában többek között ezt írja: ~... több helyen vissza kell állítani Madách szövegét... , Arany akadémizmusa... az aranyjánosi pedantéria, ... ez az illedelmesen és feszesen lépkedő jambus-gond nem állott összhangban a mű világtávlatával... <” Mít válaszolhatunk erre a Tragédia tizenhárom idézett helyének megvizsgálása és elemzése után? Azt, hogy Gulyás Pál megállapításai sincsenek „összhangban a mű világtávlatával”.

Szabó József végső következtetéseivel és javaslataival azonban teljes mértékben egyetértek. Minden szavát magam is figyelmébe ajánlhatom Madách Imre olvasóinak, kutatóinak és kiadóinak:

„... nemcsak a kegyelet, hanem az igazság is azt kívánja, hogy Arany János szakértő kezének tapintatos simításait még jószándékú restaurálás-sal se töröljük le Madách művéről.

Az azonban bizonyos, hogy szükség volna Az ember tragédiájának egy egészen részletes, új, pontos kritikai kiadására, világosan feltárva az őszöveget, s mellette könnyen észrevehető módon Szontágh Pál, Arany János és Szász Károly változtatásait [6].

A kutatók és gyűjtők emellett bizonyosan szívesen vennék a Tragédia kéziratának, e tán legbecesebb ereklyénknek faksimile kiadását is.”

Abban is teljesen igaza van, amit tanulmányának első lapján ír: „Kétségtelen, hogy Az ember tragédiáját, ezt a legvilágírodalmibb remekünket [Az én kiemelésem. P. E.] Arany mentette meg, elsősorban azzal, hogy felfedezte, nagy lelkesedéssel és hatalmas tekintélyével melléje állt, megadta a mű helyes értékelésének mindmáig ható fő szempontjait, — de nem utolsósorban szükséges javításaival is.”

Arany János nyelvművészete, gondos javításai nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a Tragédiát „legvilágírodalmibb remekünknek” mondhatjuk.

J E G Y Z E T E K

- [1] Az idézeteket mindenütt a megjelölt források helyesírásával közöljük. Ezt a szóalakot Madách hosszú *i*-vel írta; a hosszú *ú* ékezte valószínűleg Aranytól származik. Sajnos, Arany János összes műveinek XIII. kötete a 292. lapon ékezethibákkal közli a szó madáchi és Arany János-i alakját. E kritikai kiadásnak „Arany János megjegyzései Madách Imre: »Az ember tragédiája« c. műve kéziratára” (III, 284—291) és „Arany János javításai és nyomdai utasításai Madách Imre: »Az ember tragédiája« c. műve kéziratában” (III, 292—337) című részében igen sok a pontatlanság.
- [2] „Az ember tragédiája”-nak sorjelölései a Tolnai-féle kritikai kiadás (ld. az irodalomjegyzékben) szerint!
- [3] A Tragédia közismert, „végleges” szövegét e tanulmány mindenütt a Tolnai-féle kritikai kiadás helyesírásával s az ottani írásjelekkel közli.
- [4] Az *-e* kérdőszócskát Arany a ritmus kedvéért változtatta *-é*-re. Persze, az sem lehetetlen, hogy a betű utólag föltett ékezte Madách kezétől származik: a tinta színe ezt nem zárja ki. Megjegyzendő még, hogy az eredeti *sáncot* szóalak *n* betűje nem a szokott formában jelentkezik, de az *á* ékezetének törlése és az *n* javítása valószínűsíti, hogy az eredeti szövegben *sáncot* a helyes olvasat, nem *sarcot*: ez utóbbit Arany alakította a szóból.
- [5] Arany javításainak nagy szerepük volt abban, hogy Az ember tragédiájának igen sok mondata annyira közismertté vált, sőt szállóigévé lett.
- [6] Arany javításaihoz képest Szontágh Pál és Szász Károly javításai — főleg a Szontághéi — kisebb jelentőségűek. Szász Károly a Tragédiának nem a kéziratán, hanem a kinyomtatott első kiadás szövegén végzett — Madách kérésére — javításokat. Szontágh, Madách jó barátja, Aranytól is előbb ismerte meg a mű kéziratát, de ő inkább csak előszóban, tanácsaival „javított” rajta. Tolnai Vilmos írja ezzel kapcsolatban (a kritikai kiadás előszavában): „A kéziratot a költő először Szontágh Pálnak mutatta meg, akinek sok apró kifogása lehetett. Madách a hibáztatott részeket úgy javította, hogy vagy késsel kivakarta, s rá vagy föléje írta az új szöveget (az ilyen helyeken az első fogalmazást nem vagy csak nagyon ritkán lehet megállapítani); vagy más, vastagabb tollal és más színű tintával ráírta az előbbi szövegre az újabbat (itt is legtöbbször nehéz kiolvasni a régit az új alól); vagy vastag vonással áthúzta a hibáztatott szavakat, s föléje írta az újakat (ilyenkor kevés kivétellel megkülönböztethető az eredeti szövegezés).”

I R O D A L O M

Az ember tragédiája. Madách Imre kézírata Arany János javításaival. 1860. 150 lap. A M. Tud. Akadémia Könyvtárának kéziratárában.

Arany János megjegyzései „Az ember tragédiája” kéziratának első hét színéhez. Kézirat, 1861. 6 lap. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratárában.

Az ember tragédiája. Drámai költemény. Írta Madách Imre. Kiadta a Kisfaludy Társaság. MDCCCLXI. (Első kiadás, Arany János rendezte sajtó alá.)

Madách Imre: Az ember tragédiája. Első kritikai szövegkiadás. Sajtó alá rendezte Tolnai Vilmos. Második, javított és bővített kiadás. Kiadja a Magyar Irodalmi Társaság, 1924.

Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár. A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda kiadása, 1941.

Madách Imre összes művei I—II. Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta Halász Gábor. Révai-kiadás, 1942.

Horváth János: Rendszeres magyar verstan. Akadémiai Kiadó, 1951.

Arany János válogatott művei IV. Sajtó alá rendezte Barta János. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953.

A magyar nyelv értelmező szótára I—VII. Szerk. a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Akadémiai Kiadó, 1959—62.

Magyar nyelvhelyesség. Szerk. Deme László és Köves Béla. Második, módosított kiadás. Tankönyvkiadó, 1961.

Arany János összes művei XIII. Sajtó alá rendezte Dánielisz Endre, Törös László, Gergely Pál. Akadémiai Kiadó, 1966.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. Főszerkesztő: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, 1967.

ÜBER EINIGE VON JOHANN ARANY VERBESSERTEN ZEILEN DES WERKES „TRAGÖDIE DES MENSCHEN”

Dr. EMIL PÁSZTOR

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser dieses Aufsatzes disputiert mit dem Autor eines Artikels der Zeitschrift „Palócföld” und setzt mit Analyse der Beispiele auseinander, dass die sprachlichen Verbesserungen, die Johann Arany an dem dramatischen Gedicht, „Tragödie des Menschen” von Emmerich Madách vollzogen hatte, stimmten dem Künstlerischen der sprachlichen Form und Wirkungsfähigkeit des Werkes zu.